

Наукова функція української мови в Східній Україні в середині XIX століття

*Роботу виконано на кафедрі української мови
УжНУ*

У статті аргументується думка, що науковий стиль нової української літературної мови в Східній Україні почав формуватися із середини XIX ст. і був представлений працями з історії, історіософії, літературознавства, мовознавства, математики, природознавства, етнографії, фольклористики та педагогіки.

Ключові слова: історія нової української літературної мови середини XIX ст., становлення наукового стилю української мови, українські підручники.

Шаркань В. В. Научная функция украинского языка в Восточной Украине в середине XIX в. В статье аргументируется мысль, что научный стиль нового украинского литературного языка в Восточной Украине начал формироваться в середине XIX в. и был представлен трудами с истории, историософии, литературоведения, языкознания, математики, природоведения, этнографии, фольклористики и педагогики.

Ключевые слова: история нового украинского литературного языка середины XIX в., становление научного стиля украинского языка, украинские учебники.

Sharkan' V. V. Scientific Function of the Ukrainian Language in Eastern Ukraine in the Middle of the 19th century. The argumentation of thought that scientific style of the new literary Ukrainian language in the Eastern Ukraine began to be formed from the middle of 19 century and was represented by papers from history, literary criticism, linguistics, mathematics, natural history, ethnography and pedagogic.

Key words: history of the new literary Ukrainian language, becoming of the scientific style, Ukrainian textbook.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній науці ustalена думка про те, що науковий стиль нової української літературної мови почав формуватися у Східній Україні тільки з початку 1860-х років – від науково-популярних публікацій у журналі “Основа” (СПб., 1861–1862), а в Західній Україні – з 1868 р., коли у Львові з’явилося товариство “Просвіта”, яке почало видавати науково-популярні брошури.

Аналіз публікацій із проблеми. Таку думку знаходимо в низці наукових праць: в академічному виданні “Стиль і час” (К., 1983) [26, 136], у дисертаційному дослідженні Ірини Гавриш “Розвиток українського наукового стилю 20–30-х рр. XX ст. (на матеріалі науково-технічних текстів)” (Харків, 2001) [4, 7] тощо. Так датує початок наукового стилю нової української літературної мови С. Я. Єрмоленко в енциклопедичній статті “Науковий стиль”, хоча дослідниця слушно зауважує, що в зазначений період почав формуватися “науковий стиль у сучасному його розумінні (формування окремих терміносистем відповідно до різних галузей знань)” [6, 403]. Автори підручника “Українське термінознавство” (Львів, 1994) стверджують, що з журналом “Основа” та діяльністю Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Галичині пов’язаний перший особливо плідний період у процесі творення й укладання нової української наукової термінології [20, 22].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наші матеріали, виявлені в процесі пошуків, дають можливість стверджувати, що становлення наукового стилю нової української літературної мови, який ґрунтувався на живорозмовній народній основі, розпочалося раніше. **Мета** нашої статті – висвітлити питання про наукову функцію української мови у Східній Україні в середині XIX ст. У статті ставимо такі завдання: 1) окреслити період становлення наукового стилю нової української літературної мови в Східній Україні; 2) визначити, які діячі зробили найвагоміший внесок у становлення наукового стилю нової української літературної мови; 3) з’ясувати, які галузі науки обслуговувала українська літературна мова в аналізованій період.

Науковий стиль української літературної мови розвивався ще в староукраїнський період. Як стверджує В. А. Передрієнко в статті “Стильові різновиди староукраїнської мови” [21], науковий стиль зародився ще в Київській Русі переважно на основі перекладних науково-природничих та історичних творів. У XIV–XV ст. його поповнили логіко-філософські трактати, фізико-математичні, астрономічні твори тощо. У XVI ст. у науковому стилі староукраїнської літературної мови посилюється

живорозмовний струмінь – особливо в історичній літературі, у жанрах передмови, післямови, посвяти тощо. З кінця XVI ст. розвивався жанр лінгвістичної літератури, зокрема граматик. Переважно на живій розмовній основі функціонував науково-практичний жанр – лікарські й господарські поради, календарі, травники, місяцеслови тощо [21, 653–654].

У Західній Україні нова українська літературна мова почала формуватися з науково-популярного, науково-публіцистичного підстилів ще у XVIII ст. Першою відомою сьогодні україномовною публікацією в цьому регіоні стала науково-популярна праця – посібник із етикету “Полѣтика свѣцкая” (Почаїв, 1770); ще в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. тут було видано ряд букварів, у яких представлено українську живорозмовну мову (докладніше про це див. розвідку В. І. Статєєвої “Українська мова в західноукраїнських шкільних підручниках другої половини XVIII – першої половини XIX ст.” [25]). Науковий стиль галицького варіанта нової української літературної мови досить активно розвивався вже в I половині XIX ст., 1848 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури.

Сучасна українська літературна мова в Східній Україні спочатку вживалася в художніх творах, наукові праці тут творилися переважно російською мовою. На шляху до поліфункційності нова українська літературна мова в Східній Україні пройшла певну еволюцію. Слушну думку з цього приводу висловив М. Пилинський 1976 р. в праці “Мовна норма і стиль”: “За трохи не двохсотлітню історію свого розвитку сучасна українська літературна мова пройшла великий, складний і показовий шлях від мови для «домашнього вжитку», мови «літературних розваг» на спогад про проведене в українському селі дитинство до ... мови, наділеної всіма можливими суспільними функціями” [22, 174].

Методологічним підґрунтям для поліфункційного розвитку української мови у Східній Україні в середині XIX ст. стали ідеї членів Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Білозерського й ін.), які ще в 1840-х роках усвідомили потребу в написанні не тільки художніх творів, а й наукових праць українською мовою. Кирило-мефодіївці планували видавати україномовні праці, відкривати школи для народу, навіть збирали кошти для них. На допиті в III відділі жандармерії 16 квітня 1847 р. П. Куліш зауважив: “Мы намерены были написать краткие учебники на малороссийском языке по части священной и гражданской истории, географии, счетоводства и сельского хозяйства, а школы завести сперва хоть в самом малом количестве...” [23, 52]. На початку 60-х років XIX ст. М. Костомаров переконливо обґрунтував потребу функціонування української мови у сферах освіти й науки в ряді статей, зокрема і в розвідці “О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ”. Тут він наголосив: “...Пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, пока этотъ языкъ не сдѣлается проводникомъ общечеловѣческой образованности, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ – блестящій пустоцвѣтъ...” [9, 1].

Оскільки в 40-х роках XIX ст. кирило-мефодіївцям не вдалося зреалізувати ідею поліфункційності української мови через урядові переслідування, цю справу продовжили наприкінці 50-х – на початку 60-х років колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства та члени українських громад, які активно зайнялися не тільки теоретичною розробкою цих проблем, але і їх практичним забезпеченням, зокрема написанням наукових праць українською мовою. Нижче вкажемо україномовні розвідки середини XIX ст., які нам удалося розшукати станом на сьогодні.

1. Праці з історії. Імовірно, перші праці з історії України були написані Пантелеймоном Кулішем. Інформацію українською мовою наукового характеру знаходимо вже у творі П. Куліша, який вийшов друком у Києві 1843 року під назвою “Украина. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького”. Традиційно цю публікацію прийнято вважати поемою. Твір складається з дванадцяти дум, частину з яких написав сам П. Куліш, а частину – записав від бандуристів. На початку книжки, а також у передмовах до першої, другої та четвертої дум знаходимо тексти, які є науковими за змістом та формою, – у них автор окреслює історичне тло, на якому відбуваються події, зображені в творі. Для підтвердження наведеної думки зачитуємо початок “Думи четвертої”: “*По гетмань Предиславъ гетмановавъ ще князь Дмитро Вишневецкій, що, одважно воюючи, попався сердечный у руки Туркамъ и в Цариградъ люто замучень. А по ёго смерти гетмановавъ князь Остапъ Ружинській. Сей гетман луччій порядокъ въ вѣйську козацькому вчинив, Орду коло Бѣлгорода розбив. А по смерти Остапа Ружинського гетмановавъ Венжикъ Хмельницькій, прапрадѣдъ Богдана Хмельницького*” [11, 25]. Проте значну частину “України” займають поетичні тексти, стилізовані під народні думи (ці тексти здебільшого історично достовірні).

П. Куліш був найактивнішим творцем перших україномовних праць з історії України. Зокрема, він став автором ще таких історичних праць: 1. “Хмельницина” – друкувалася в “Основі” (1861,

березень, с. 1–15) та вийшла окремою книжкою в Санкт-Петербурзі 1861 р.; 2. “Історія України, одь найдавніших часів” (“Основа”, 1861, вересень, с. 79–107); 3. “Виговщина” (“Основа”, 1861, листопад–грудень, с. 1–15); 4. розвідка “Яка була доля нашого рідного краю одь найдавніших часів”, опублікована як післямова до “Граматики” П. Куліша 1861 р. (С. 59–67). Отже, можемо вважати П. Куліша зачинателем історії України як науки українською мовою.

Проте в середині XIX ст. історичні праці українською мовою створювалися й іншими авторами. Так, К. Шейковський у другій частині підручника “Домашня наука” (К., 1861) умістив розділ з історії під назвою “Як людэ жылы колыс’ и як тэпер жывут”. О. Кониський опублікував історичну розвідку “Спафарієва Рудка” в “Основі” за листопад–грудень 1861 р. (С. 1–7); у тому ж номері С. Ніс надрукував історично-етнографічну працю “Про Коногіпъ” (С. 7–15). Я. Кухаренко 1862 р. в лютому номері “Основі” опублікував невеличку історичну працю “Пластуни” (С. 61–65).

Деякі історичні праці аналізованого періоду не були видані: а) популярну історію України українською мовою написав Тадей Рильський. Його рукопис було вилучено ще до січня 1861 р. за наказом київського генерал-губернатора Васильчикова. За твердженням адміністрації Київської губернії, автор створив цей рукопис для читання селянам. Проте сам Т. Рильський це заперечував, підкресливши, що зазначена праця призначалася для публікації в “Основі” [14, 319–320]; б) Н. Коляда в дисертаційному дослідженні “Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)” стверджує, що О. Кониський підготував та подав на розгляд цензури підручники з географії, історії та законодавства, проте не отримав дозволу на їх видання [8, с. 43].

2. Праці з історіософії. Сюди належить “Закон Божий (Книги битія українського народу)”, написаний М. Костомаровим приблизно в 1845–1846 рр. У науці цей документ кваліфікують як історіософський трактат. Існувало кілька редакцій цієї праці, які були вилучені під час обшуків у справі Кирило-Мефодіївського товариства. “Закон Божий...” тривалий час існував у рукописі, декілька разів перевидавався у XX ст., вийшов окремим виданням у Києві 1991 р. Наведемо фрагмент однієї з редакцій зазначеної праці М. Костомарова, яка була опублікована в першому томі тритомного видання “Кирило-Мефодіївське товариство” (К., 1990) осучасненим правописом, проте “як історична і мовна пам’ятка без будь-яких текстуальних змін” [7, 17]: “...*Вибрав Господь двох братів із вчених, Кирила і Мефодія, і духом св[ятим] покрив їх, і переложили вони на слов’янську мову св[яте] письмо і отправили св[яту] службу на тій мові, на котр[ій] усі говоримо, чого не було у німців і у романц[ів], бо у тих по-латинські служби отправлялись, так що романці мало, а німці совсі[м] не второпали, що їм читано було*” [7, 256].

3. Літературно-критичні статті, огляди та рецензії. У цій галузі першість також належить П. Кулішу. Зокрема, до цієї галузі можемо віднести його післямову до вищезазначеної поеми “Україна” під назвою “До земляків”, у якій автор сформулював мету свого видання, провівши паралель між своєю поемою, Гомеровими “Іліадою” й “Одіссеєю” й українськими народними думами. П. Куліш став автором ряду інших україномовних літературно-критичних праць, зокрема й передмов до видань художніх творів Марка Вовчка (СПб., 1858), Г. Квітки-Основ’яненка (СПб., 1858), а також передмови до альманаху “Хата” (СПб., 1860) та до окремих публікацій у ньому. З огляду на це, П. Куліша цілком справедливо вважають сьогодні першим українським професійним літературним критиком.

У підручнику “Українське термінознавство” (Львів, 1994) наголошено на особливій ролі П. Куліша в історії становлення наукового стилю нової української літературної мови: “Глибокоосвічений П. Куліш добре розумів суть мови, її специфіку, потенційні можливості її інтелектуалізації. Він бачив, що українська мова науки в її інваріантах тільки зароджується, розумів і роль народної мови для розвитку науки. Перспективу української наукової мови П. Куліш бачив у розбудові її стилів...” [20, 23].

М. Д. Бернштейн у праці “Українська літературна критика 50–70-х рр. XIX ст.” (1959) відзначив, що, “незважаючи на порівняно значне пожвавлення української літературно-критичної думки в 1857–1859 рр., до альманаху “Хата” включно, можна певно сказати, що до появи “Основі” української професійної критики як активно діючої сили літературного процесу, власне, ще не було” [2, 68]. В “Основі” було опубліковано ряд україномовних літературно-критичних праць, оглядів, рецензій українською мовою: 1) “Листи съ хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поэтъ народній” П. Куліша (Хуторянина) (1861, № 3, с. 25–32), де висловлено міркування про літературу; 2) дві статті П. Куліша під назвою “Переглядь українських книжокъ” (1862, № 1, 3); 3) 1862 р. (№ 3) опубліковано рецензію на східноукраїнські букварі 1857–1862 років під назвою “Наські граматики” невідомого автора. Автор рецензії відзначив: “...*Коли ми не балакаємо тільки, а й справді кохаємо*

нашу словесність, коли не на язичі тільки вона у насъ, а и въ серцю, въ душі, – кожний зъ насъ повинень докладать рукъ, щобъ допомогти чимъ її молодіи, – допомогти, скільки Богъ подавъ намъ сили й розуму” [17, 65].

4. Букварі для недільних шкіл. У Східній Україні перший україномовний буквар надрукував П. Куліш (СПб., 1857; скорочене перевидання – 1861). Крім того, авторами рідномовних букварів зазначеного періоду в Східній Україні стали К. Шейковський (К., 1860), М. Гатцук (М., 1861), Т. Шевченко (СПб., 1861), О. Стронін (Полтава, 1861), І. Деркач (М., 1861), Л. Ященко (М., 1862), О. Потебня (напис. до 1862 р., надрук. 1899 р.), О. Кониський (СПб., 1863) й ін.

У 1862 р. над створенням українського та російського букварів працював А. Свидницький, проте йому вдалося видати тільки російський підручник [8, 42]. А. Свидницький подав до київської цензури й “Читанку”, проте й ця праця не була надрукована [3, 17].

Більшість українських букварів, виданих протягом 1857–1863 рр., містили інформацію мовознавчого характеру. Наведемо фрагменти текстів із кількох букварів: а) “Домашня наука” К. Шейковського: *“Мова – образ душі, а пис’мо – образ мови: як пишець’ця, так и говорят. Нашою мовою говорят и ў Карпатах, и на Поділ’ю, и на Волині, и ў Києві, и ў Чэрнігові, и ў Полтаві и ў Хэрсон’щынi, и ў Вороніжi и ў Харкові, и ў Чорноморіi и подекуды ў Пол’ці, и ще ў де-яких місцях рускої змлі. Нашою мовою давных давен писалы” [29, 12–13]; б) “Граматка за для українського люду” Л. Ященка: *“Приголосний значокъ г ... вимовляеться твердо, въ де котрихъ словахъ, инши дають ему нову фігуру (G, g), а намъ сего не треба, бо, знаючи мову, прочитаемъ як слідъ: дзига, гуля” [31, 15].**

5. Мовознавчі праці. Можемо висловити припущення, що у цій сфері першість належить М. Гатцукові. Фольклористичний збірник “Їжинок рідного пол’а” (М., 1857), укладений М. Гатцуком, містив передмову обсягом ≈ 4 с., підписану псевдонімом М. Куций. Цей псевдонім належить М. Гатцукові, що підтверджує словник О. І. Дея, у якому псевдонім розшифровано з посиланням на джерело його використання – “Вжинок рідного поля” (М., 1857) [5, 213]. У передмові докладно описано правопис, використаний у збірці “Їжинок рідного пол’а”.

До мовознавчих праць можна віднести також значний за обсягом нарис “Озірк на вiстé моѳи л’уду Козакорус’кого і ого Ёкраїн”, вміщений на с. 11–48 того ж збірника, де М. Куций (М. Гатцук) розглянув проблему нормалізації української літературної мови, її діалектної основи, а також подав історію української літературної мови. Можливо, зазначений нарис є першою у Східній Україні науковою працею з історії української мови, написаною українською мовою. З огляду на своєрідність мови та правопису зазначеної праці, наведемо уривок тексту з неї: *“Лiтератураж наша, дал’учис’ від моѳи поспол’удної ўсе бiл’ш хiлiлас’ до Церковнославiн’скоi; а, заостат’ного Гет’мана нашого Кирила Розумоѳ’ского, згола звелас’ ўже на сuto Бэблiс’ку і латѳЭ зiдналас’ з Литературо’у Москоѳ’ко’у, бо односнаж була ў осноѳах і бросталас’ вихтоѳцiами нашоiж родинэ, еки вистачали своi працэ по ўсoму Свэту Славiн’ского жит’а” [27, 45].*

Навіть сьогодні маловідомою є розвідка П. Куліша з історії української літературної мови “Дві мові, книжня і народня”. Робота над цією статтею була розпочата 1859 р. і завершена 1863-го. Протягом тривалого часу праця залишалася в рукописі. Доступною для ширшого кола науковців вона стала завдяки Дмитрові Дорошенку, який уперше опублікував її у третій книзі журналу “Україна” за 1914 р. без жодних мовних змін і редакторських правок [10]. Для ілюстрації мови статті П. Куліша подамо фрагмент із неї: *“Настало панованнє польське, – и все двi мовi було на Вкраїні, бо писане право ще бiльшi утяглось у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школахъ розумiла речи тiльки головою, а серцемъ їх не розумiла” [10, 27].*

Інформацію мовознавчого, зокрема фонетико-правописного, характеру П. Куліш подав і в розділі “Правила для учителя” в обох виданнях “Граматки”. У статті “Ўстня мова зъ науки. Слово зъ бoку” (“Основа”, 1862, № 3) П. Куліш закликав до створення наукових праць українською мовою. У редакційній примітці до зазначеної публікації П. Куліша було висловлено намір і надалі публікувати наукові статті українською мовою, насамперед праці С. Носа, “котрий давно вже приложив своє знатте народнєi мови до научних предметів” [12, 30 (прим.)]. Деякі з праць С. Носа з’явилися окремими виданнями в 70-х роках ХІХ ст.

М. Номис у газеті “Черниговский листок” опублікував україномовну рецензію на перший випуск словника К. Шейковського (К., 1861). Рецензія складалася з двох частин: 1) “Де-що про українське писання и про словосбiрь К. Шейковського (Листъ до Редактора)” (1862, № 2–3), 2) “Замітки про

збірослов'я К. Шейковського (лист до редактора" (1862, № 21–25, 29, 31, 35–36). А. А. Москаленко в праці "Нарис історії української лексикографії" (К., 1961) стверджує, що першу рецензію на словник К. Шейковського надрукував Б. Лазаревський у № 3 журналу "Основа" за 1862 р. [16, 56]. Проте сьогодні можемо стверджувати, що першою рецензією на зазначений словник є праця М. Номиса "Де-що про українське писання...", оскільки вона була написана ще 2 січня 1862 р., про що довідуємося з підпису самого автора під публікацією [19, 24], фотокопію якої нам люб'язно надала проф. В. І. Статєєва.

Сучасний знавець архівів України В. Білан стверджує, що А. Свидницький наприкінці 1860 р. надіслав до "Основи" рукопис статті "Вимова наша українська і потреби нашого орфографування", проте ця праця так і не була опублікована [3, 17]. Відомо, що на початку 60-х рр. XIX ст. над граматику української мови під керівництвом учителя Є. В. Судовщикова працювали київські громадівці, зокрема й М. Лисенко та П. Старицький [24, 411].

6. Праці з математики. До цієї галузі належить розділ "Арихметика" в першому виданні "Траматки" П. Куліша (СПб., 1857. – С. 97–128), а також арифметики Данила Мороза (К., 1862. – 68 с.) та Олександра Кониського (СПб., 1863. – 67 с.). Підручник з арифметики українською мовою в цей час підготував також К. Рубісов, а полтавський учитель Євтушевський опублікував збірник математичних задач, про що повідомив М. Драгоманов в одному з листів [13, 256]. Автори наведених підручників прагнули, щоб математична наука була більш зрозумілою, доступною для учнів, тому написали свої праці українською мовою і закликали вчителів викладати свої предмети рідною для учнів мовою. Про це, зокрема, писав Д. Мороз у своїй "Арихметиці": "...Треба..., щоб усе про що тільки трапитця казати учителю до школярівъ, було казано такъ щобъ школяръ зрозумівъ, на его рідній мові; тїмъ-то я й написавъ для нашихъ хлопцівъ оцю Арихметику на нашій мові, бо наши хлопці й незнають иншої мови" [15, 3].

7. Праці з природознавства. Імовірно, першу інформацію природознавчого характеру українською мовою в Східній Україні подав К. Шейковський у другій частині свого підручника "Домашня наука" (К., 1861). Там було вміщено природознавчі розділи "Чи ўс'юд воно так є, як нам здаєц'ця?" (С. 7–8) та "Земля" (С. 8–11). Розділ "Земля" К. Шейковський переклав з книжки К. Ушинського "Дѣтскій міръ и Христоматія" (СПб., 1861), наголосивши: "Спасенна душа була бы тая, котора пэрэтлумачыла-бы тую кнѣжку на нас'ку мову" [30, 8 (прим.)]. Володько Нечуя надрукував статтю "Про дощ" у березневому номері "Основи" за 1862 р. (С. 30–36).

Особливе місце серед природознавчих праць аналізованого періоду займає підручник із фізичної географії "Де-що про світ Божий", який вийшов друком у Києві 1863 р. і став першим повним підручником українською мовою з природничої галузі у Східній Україні. Докладніше див. нашу статтю [28].

Відомо, що О. П. Коховський 1862 р. в Петербурзі готував до друку підручник із зоології, однак він так і не був виданий [3, 18].

8. Етнографічні та фольклористичні дослідження. До цих галузей належать праці К. Шейковського "О думках" й "О казках", які ввійшли як розділи до його "Домашньої науки" (К., 1861), та розвідку М. Номиса, яка у формі передмови "Одь видавця" ввійшла до його словника "Українські приказки, прислів'я и таке инше" (СПб., 1864). Ряд праць із етнографії опубліковано в журналі "Основа": розвідку Бориса Познанського "Третій листъ зъ Дударівъ" (1862, квітень, с. 86–95); статтю Я. Кухаренка "Вівці и чабани въ Чорноморіи" (1862, травень, с. 29–36), до якої було додано й "Чабанський словаръ" (С. 36–39).

9. Педагогічно-методичні праці. Певну інформацію педагогічного характеру містила більшість підручників, виданих у Східній Україні протягом 1857–1861 рр. Відомо, що Євген Моссаковський працював над розвідкою "Недільні школи (листи в село)", у якій планував описати навчальну й виховну роботу в недільних школах задля популяризації цих шкіл серед населення України. Проте авторіві не вдалося закінчити рукопис у зв'язку з арештом [3, 18].

У 1862 році журнал "Основа" організував збір коштів для видання науково-навчальних книжок українською мовою. М. Костомаров у травневому номері цього журналу опублікував статтю "Мысли южнорусса. І. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ", у якій закликав до написання підручників українською мовою й до збирання коштів на їх видання [9]. Цією статтею М. Костомаров започатку-

вав рубрику “Мысли южнорусса”, у якій обговорювалися проблеми освіти українською мовою та розміщувалися повідомлення про зібрані гроші. За ці кошти вийшли друком тільки два підручники – “Арифметика, або Щотниця” О. Кониського (СПб., 1863) та “Оповідання зь Святого Писання” С. Опатовича (СПб., 1863). Видання україномовних наукових праць у підросійській Україні було припинене в 1863 р. унаслідок появи Валуєвського циркуляра, у якому наголошувалося: “...Чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропусканьем же книг на этом языке как религиозного содержания, так учебных (підкреслення наше. – В. Ш.) и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановиться...” [1, 69]. Після заборони видання україномовних підручників М. Костомаров передав 4 тис. рублів, які залишилися, у фонд для премії за найкращий словник української мови.

Отож науковий стиль нової української літературної мови у Східній Україні почав формуватися ще до появи журналу “Основа”, – у середині 1840-х років. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., у період українського національно-культурного відродження, у Східній Україні було створено значну кількість україномовних наукових праць різного типу – науково-навчальних, науково-популярних, науково-публіцистичних та власне наукових. Для наукового стилю нової української літературної мови в період його становлення були характерними різні жанри: статті, рецензії, огляди, трактати, передмови, післямови, розділи в підручниках, букварі, арифметики, хрестоматії, посібники.

У Східній Україні в середині XIX ст. українською мовою створено праці з різних галузей наук – історії, історіософії, літературознавства, мовознавства, математики, природознавства, етнографії, фольклористики та педагогіки.

Найбільшими осередками, які займалися науково-організаційною діяльністю, були Кирило-Мефодіївське товариство, українські громади різних міст Російської імперії, журнал “Основа” та газета “Черниговский листок”.

Використання української мови в науковій сфері на теоретичному рівні обстоювали М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, О. Кониський, М. Левченко, П. Єфименко, М. Драгоманов, І. Шарловський, І. Вовк, Д. Запара, А. Гординський та ін. Важливу роль у практичному становленні наукового стилю нової української літературної мови у Східній Україні відіграли П. Куліш, М. Костомаров, М. Гатцук, О. Кониський, К. Шейковський, Т. Шевченко, М. Номис, І. Деркач, Л. Ященко, О. Стронін, Д. Мороз, О. Стоянов, В. Нечуя, Б. Познанський, Я. Кухаренко, О. Потебня, К. Рубісов, Євтушевський, С. Ніс, А. Свидницький, Т. Рильський, Є. Судовщиков та ін.

Оскільки в середині XIX ст. норми нової української літературної мови та українського правопису ще не були сформовані, то для наукових праць цього періоду характерна мовна й правописна неусталеність.

Висновок. Україномовна наукова література в Східній Україні в XIX ст. пройшла певний підготовчий, перехідний період, перш ніж вона набула рис, характерних для сучасного наукового стилю. Науковий характер частини наведених вище праць із сучасного погляду слід сприймати дещо умовно, оскільки кваліфікаційні ознаки сучасного наукового стилю української мови значною мірою різняться від тих ознак, які виявлялися в наукових працях XIX ст. У середині XIX ст. межі між різними стилями української літературної мови не були такими чіткими, тому в ряді випадків, очевидно, можна говорити про тексти науково-публіцистичного характеру.

Україномовні публікації з різних галузей науки, які з’явилися у Східній Україні в середині XIX ст., заклали основу для подальшого розвитку наукового стилю нової української літературної мови. У виданнях зазначеного періоду розпочався процес кодифікації української наукової термінології. Ці праці беззаперечно доказали, що наукові відомості можуть передаватися й українською мовою. У цьому їх важливе значення.

Література

1. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / Публікація Василя Яременка та Оксани Сліпушко // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 55–76.
2. Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн ; АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 492 с.
3. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні (кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст.) / В. Білан // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 14–24.

4. Гавриш І. В. Розвиток українського наукового стилю 20–30-х років ХХ століття (на матеріалі науково-технічних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Гавриш Ірина Володимирівна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2001.
5. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / Дей О. І. – К. : Наук. думка, 1969. – 562 с.
6. Єрмоленко С. Я. Науковий стиль / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія. – Вид. друге, виправл. і доповн. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 403–404.
7. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / [ред. кол. П. С. Сохань (гол. ред.), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова та ін.]. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1990. – 542 с.
8. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Коляда Наталія Миколаївна. – Умань, 2004. – 241 с.
9. Костомаров Н. Мысли южнорусса. І. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ / Н. Костомаровъ // Основа. – 1862. – Травень. – С. 1–6.
10. Куліш П. Дві мови, книжня і народня / П. Куліш // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.
11. Куліш П. Україна. Одъ початку Вкраїны до батька Хмельницького / зложивъ П. Кулѣшъ. – К. : Въ Университетской Типографіи, 1843. – 99 с.
12. Куліш П. Устія мова зъ науки. Слово зъ боку / П. Кулішъ // Основа. – 1862. – Березиль. – С. 29–30.
13. Лист М. Драгоманова до М. Бучинського від 18 січня 1878 року // Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 рр. / зладив М. Павлик. – Л. : [б. в.], 1910. – С. 256.
14. Міяковський В. Київська Громада (3 історії українського громадського руху 60-х років) // Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література / Володимир Міяковський ; ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – С. 264–286.
15. Мороз Д. Арихметика / Данило Морозъ. – К. : У друкарні А. Гаммершмида, 1862. – 68 с.
16. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – К. : Радян. шк., 1961. – 162 с.
17. Наські Граматки // Основа. 1861. – Січ. – С. 64–82.
18. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 312 с.
19. Номис М. Де-що про українське писання и про словосбіръ К. Шейковського (Листъ до Редактора) (Окончаніе) / М. Номисъ // Чернигов. листокъ. – 1862. – № 3. – С. 21–24.
20. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
21. Передрієнко В. А. Стилєві різновиди староукраїнської мови / В. А. Передрієнко // Українська мова : енциклопедія. – Вид. друге, виправл. і доповн. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 653–654.
22. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Пилинський М. М. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
23. Протокол допиту П. О. Куліша в ІІІ відділенні 1847 р. квітня 16 // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / [ред. кол. П. С. Сохань (гол. ред.), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова та ін.]. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 47–59.
24. Старицький Н. К биографии Н. В. Лысенка (воспоминания) // Старицький М. Твори : в 6 т. / Михайло Старицький. – Т. 6. – К. : Дніпро, 1990. – С. 381–420.
25. Статєєва В. І. Українська мова в західноукраїнських шкільних підручниках другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / Валентина Статєєва // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. філол. – Вип. 10. – С. 62–68.
26. Стиль і час: хрестоматія. – К. : Наук. думка, 1983. – 250 с.
27. Ёжинок рідного полѣ, вистачиний праце'у М. Г. – М. : Ё друкарнѣ Каткоѹа і Т-ѹа, 1857. – 371 с.
28. Шаркань В. Лексичні особливості підручника з природознавства “Де-що про світъ Божий” (Київ, 1863) / В. Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. І. В. Сабадош. – Вип. 13. – Ужгород, 2009 [у друці].
29. Шейковський К. Домашня наука. Початкы / спрацював и выдал К. Шѣйковский. – К. : Ё універсітец'кі друкарні, 1860. – 13 с.
30. Шѣйковский К. Домашня наука. ІІ. Выш'ші початкы. – К. : Ё друк. И. и А. Давы, 1861. – 19 с.
31. Ященко Л. Граматка за для українського люду / Скомпонувавъ Л. Ященко. – М. : Въ друк. Каткова и Т-ва, 1862. – 23 с.

Статтю подано до редколегії
28.04.2010 р.